

Kristallnacht

Berlijn, 9 november 1938

Sonni weet het zodra ze de hand op haar schouder voelt. Het is te laat. Ze kan niet meer wegrennen. In één keer verdwijnt alle energie uit haar lichaam. Ze wordt meegenomen, net als papa.

‘Wakker worden!’ Mama’s stem klinkt dringend, paniekerig zelfs. Sonni schiet overeind en tast angstig om zich heen, tot het tot haar doordringt. Ze ligt in bed. Het was een droom; ze wordt niet meegenomen. Maar waarom maakt mama haar dan wakker?

Er valt geen streepje licht door de gordijnen, dus het moet midden in de nacht zijn. De deur naar de gang staat open en verderop in het huis is een lamp aan. In het grijsdonker ziet Sonni dat mama naast het ledikantje van Suzi staat. Haar dikke buik leunt op de rand terwijl ze de slaperige kleuter een jurk over het hoofd trekt.

‘Sonni en Gina, aankleden. Dan Zwi en Yakov wekken en allemaal naar de kamer, snel!’

Iets in mama’s stem maakt dat Sonni zonder vragen doet wat haar gezegd wordt. Jurk over haar hoofd, maillot en vest aan. Opschieten!

‘Wat is er aan de hand?’ Gina’s stem bibbert. Ze zit aangekleed op de rand van haar bed en kijkt met grote ogen naar mama.

‘Kom.’ Sonni trekt haar twee jaar jongere zusje overeind.

‘Als jij Yakov wakker maakt, haal ik Zwi.’ Ze weet dat Gina niet van het donker houdt en Zwi’s bed staat aan het uiteinde van de lange gang. Daar kun je nu geen hand voor ogen zien. ‘Goed.’ Gina laat zich van het bed glijden.

Als Sonni even later met haar kleine broertje in de eetkamer komt, ruikt het er naar slaap en het is bijna helemaal donker. De zware fluwelen gordijnen zijn dicht en alleen het kleine lampje boven het dressoir is aan. Gina heeft Suzi op schoot en ze zit aan tafel, dicht tegen hun broer Yakov aan. Mama staat met haar jas aan bij het dressoir. Daaruit grist ze hun belangrijkste bezittingen: papieren, het geldkistje... Die stopt ze razendsnel in een koffertje. De deurtjes en laden van de kast laat ze openstaan.

Dan klikt ze de koffer dicht en ze kijkt Sonni aan. Haar bruine ogen staan ernstig. 'Daarnet kwam mevrouw Pleser me waarschuwen. Ze heeft gehoord dat er vannacht iets tegen joden gaat gebeuren.'

Sonni slikt en knijpt als vanzelf in Zwi's hand. Worden vannacht de ruiten van hun kruidenierswinkel ingegooid, zoals de afgelopen tijd zo vaak is gebeurd? Of bedoelt mama iets ergers en worden ze opgehaald, zoals in haar droom?

Gina begint te huilen. 'Wat gaat er dan gebeuren, mama? Wat dan?'

Hun moeder haalt haar schouders op. Haar mondhoeken glimlachen, maar haar ogen staan zorgelijk. Op dat moment gaat de kamerdeur zachtjes open. Even vergeet Sonni te ademen en Zwi klemt zijn armen om haar middel.

'Ik ben het!' Het is mevrouw Pleser. Omdat ze de conciërge van het gebouw is, heeft ze de sleutel van hun huis. Ze is dol op mama en helpt haar zo veel mogelijk sinds papa twee weken geleden werd opgehaald door de politie. Mevrouw Pleser ademt snel en haar anders zo vriendelijke gezicht is grauw.

'Henni, haal jij de kassa en andere waardevolle spullen uit de winkel? Ik breng die koffer en de jongste drie naar boven, naar mijn huis. Daarna kom ik weer zo snel mogelijk beneden om je te helpen.'

Dan kijkt ze naar Sonni en Gina. 'Jullie moeten naar de

wasserij, iets verderop in de straat. Ik ben er net geweest. Er zijn gelukkig ook nog goede Duitsers. Mevrouw Fischer wil jullie verbergen. Ze wacht jullie buiten op.’

Sonni kijkt naar mevrouw Pleser. Die neemt Zwi van haar over, tilt Suzi op de arm en maakt een hoofdgebaar naar Yakov.

‘Kom jongeman, naar boven!’

Onverwacht schieten Sonni’s ogen vol tranen. Waarom mogen Gina en zij niet met mama en de kleintjes mee?

Mevrouw Pleser kijkt haar aan en haar gezicht wordt zacht. ‘Het is niet anders, meisje. Je moeder en de kleintjes mogen in mijn bed, ik ga op de sofa in de kamer. Meer plek heb ik niet.’

Ze draait zich om en loopt de kamer uit. Mama volgt haar, maar bij de deur blijft ze staan.

‘Sonni, Gina, waar wachten jullie op?’

Gina staat aarzelend op van tafel en kijkt van mama naar Sonni, alsof ze niet kan geloven wat er gebeurt. Sonni steekt haar hand uit, Gina legt de hare erin en laat zich meevoeren door de donkere winkel, achter mama aan. Die opent de deur op een kier, zodat de meisjes erdoor kunnen. De winkelbel tingelt zacht.

‘Loop zo hard als je kunt,’ zegt mama en ze geeft Sonni een zetje in de rug. Zodra Gina naast haar op de stoep staat, gaat de deur achter hen dicht. Heel even staat Sonni roerloos. Nooit eerder was ze midden in de nacht op straat. De lucht is zacht en de maan lijkt hen toe te lachen, als in een gezellig verhaaltje voor het slapengaan. Misschien is het allemaal niet waar en heeft ze weer een nare droom...

Maar dan trekt Gina aan haar hand. Zwijgend hollen ze over de ruime stoep, terwijl hun voeten precies tegelijk neerkomen. De wasserij is maar een paar deuren verderop, maar toch is Sonni opgelucht als ze mevrouw Fischer ziet

staan. De oudere, mollige vrouw blijft schichtig om zich heen kijken, tot de zusjes vlak voor haar neus staan. Het is rustig op straat, maar het zenuwachtige gedrag van mevrouw Fischer maakt dat Sonni zich naar voelt. Met trillende vingers draait de vrouw de sleutel in het hangslot om en dan opent ze de ijzeren deur van de wasserij. Op haar voorhoofd glinsteren druppels.

‘Hier is het veilig. Heus.’ Gehaast duwt ze Sonni en Gina naar binnen.

‘Sonni, als ik de deur op slot heb gedaan, moet jij deze grendels dichtschuiven. Wat er ook gebeurt, je doet voor niemand open. Alleen voor mij.’

Voor Sonni iets terug kan zeggen, is mevrouw Fischer alweer buiten. Met een knal valt de ijzeren deur dicht, knarsend wordt de sleutel omgedraaid en het slot klikt dicht. Opgesloten. Met opengesperde ogen kijkt Gina Sonni aan. Even flakkert een vlammetje van paniek op in Sonni’s binnenste. Dan haalt ze diep adem en ze schuift met twee handen de zware grendels voor de deur. Zo.

‘Hier komt niemand meer in,’ fluistert ze bezwerend. De zusjes draaien zich tegelijkertijd om.

De droogruimte van de wasserij ziet er spookachtig uit. Door de bovenramen valt het licht van de straatlantaarn op de witte lakens die in rijen door de ruimte hangen. Gina knijpt in Sonni’s arm en opnieuw laait de paniek door haar lijf. Moeten ze hier vannacht blijven?

Buiten klinkt een schreeuw, en nog een. Voetstappen van rennende voorbijgangers. Het is begonnen. Sonni’s hart slaat zo licht, dat het lijkt alsof het af en toe een huppeltje maakt.

‘Sonni...’ Gina’s stem bibbert.

‘Shh...’ Sonni pakt de hand van haar jongere zusje. Ze trekt haar mee tussen de lakens door, weg van de deur. Aan de andere kant van de ruimte staan zakken met vuil wasgoed in de hoek.

‘Kijk eens wat een fijn plekje. Hier vindt niemand ons,’
zegt ze zacht. Ze duwt de zakken tegen elkaar en klimt erop.
‘Kom bij me zitten.’

Gina kruipt dicht tegen haar aan en Sonni slaat haar armen
om haar zusje heen.

Wat eraan voorafging

Kolberg, 1934

De eerste keer kan Sonni zich nog goed herinneren. Dat was vier jaar geleden, toen ze met mama in een hotel in Kolberg logeerde. Daar waren ze omdat mama af en toe voor haar gezondheid op reis moest.

‘Heb je een erge ziekte, mama?’ vroeg Yakov eens. Papa had gelachen en hem over zijn hoofd geaaid.

‘Mama moet uitrusten van haar drukke leven, jongen,’ had hij gezegd. Papa had het minstens net zo druk, maar hij kon er blijkbaar beter tegen. Hij ging immers nooit op vakantie. Als mama aan het uitrusten was, zorgde hij in zijn eentje voor de winkel én de kinderen. Gina en Sonni mochten vaak met mama mee, maar die keer was alleen Sonni mee. Ze was toen pas zes, dus misschien was Gina nog te klein.

Omdat Sonni lief was geweest toen mama een zoutbad nam, mocht ze die middag ezeltjerijden langs het strand. De zon scheen, de zee ruiste en de schelpen knerpten onder de hoeven van de ezel. De wind blies door haar haren en uit de verte zwaaide mama haar toe, vanonder haar parasol. Kon het maar altijd vakantie zijn!

Daarna speelde Sonni in het zand, terwijl mama toekeek vanuit haar strandstoel en ondertussen praatjes aanknoopte met de een na de ander. Mama had natuurlijk een joods hotel uitgekozen waar koosjer gekookt werd en daar brachten veel Berlijnse joden hun vakantie door, dus mama ontmoette regelmatig bekenden.

Die avond aten mama en zij in de eetzaal. Sonni kon bijna

geen hap door haar keel krijgen, zo veel was er te zien. Aan het plafond twinkelde een kroonluchter, de tafels waren gedekt met smetteloos witte damasten kleden, zilveren bestek, glanzende borden en schitterende glazen. De heren droegen mooie pakken en gesteven overhemden, de dames ruisende japonnen. Mama was de mooiste van allemaal. Ze droeg het haar opgestoken, ze had een jurk aan die Sonni nog nooit gezien had en in haar oren bungelden prachtige oorbellen.

Het leukste was misschien wel dat mama met Sonni praatte alsof ze een groot mens was. Daar had ze thuis nooit tijd voor, omdat het altijd druk was in de winkel. De kinderen Birnbaum hadden niet voor niets hun kindermeisje tante Lucy om voor hen te zorgen.

Met haar zilveren lepeltje nam Sonni voorzichtig hapjes uit het kristallen kommetje met de fruitsalade. Ze knikte, terwijl mama haar vertelde over de andere mensen in de zaal.

‘Zie je die mevrouw? Die woont bij ons in de buurt. Ik zie haar altijd in de synagoge. Zij en haar man komen ook uit Polen, net als papa en ik.’

Mama knikte vriendelijk naar een mevrouw die door de eetzaal liep. Ze boog zich iets verder voorover.

‘Die meneer daar, dat is een heel beroemde rabbijn*.’

Sonni probeerde geïnteresseerd te kijken, maar haar oogleden werkten tegen. Loodzwaar leken ze ineens en haar wangen gloeiden. Ze sperde haar ogen open. Onder tafel kneep ze zichzelf in de arm om wakker te blijven; zo graag wilde ze nog langer met mama aan tafel zitten. Maar die liet zich niet voor de gek houden.

‘Zie ik daar iemand in slaap vallen?’ Mama lachte. ‘Kom,

* Een rabbijn of een rabbi is een geestelijk leider en leraar van de joodse gemeente.

dan breng ik je naar bed. Het was een lange dag. Zeelucht en zon maken slaperig.'

Ineens wist Sonni dat ze het geen seconde langer kon volhouden. Opgelucht liep ze achter mama aan de zaal uit. Haar bed stond bij mama in de kamer, direct onder het raam. Sonni poetste haar tanden, kleepte zich uit en liet haar nachtpon over haar hoofd glijden. Zodra ze onder het heerlijke donzen dekbed lag, zoog de slaap haar onverbiddelijk in het zachte matras.

Ze werd wakker omdat er iets zwaars op haar bed viel en mama begon te gillen. Nog geen tel nadat het licht aanging, zat mama in haar nachtpon op de rand van Sonni's bed.

'Heb je pijn? Ben je gewond?'

Buiten klonk heel dichtbij een schreeuwende mannenstem en weghollende voetstappen. Boven Sonni's hoofd wapperden de gordijnen wild de kamer in. Pas toen ze rechtop ging zitten, zag ze hoe het kwam. In het raam zat een groot rond gat, van waaruit barsten als zonnestrallen naar het kozijn wezen. Net naast haar benen lag een vierkante straatsteen en haar hele bed was bezaaid met glassplinters. Haar mooie teddybeerpyjama zat onder de bloedspetters. Ineens drong het tot haar door. De steen, die had haar benen kunnen breken of op haar hoofd kunnen vallen. Ze werd duizelig van angst en begon te huilen.

'Ach, meisje!' Met een punt van haar nachtpon begon mama voorzichtig het bloed van Sonni's gezicht te deppen.

'Wie heeft dat gedaan, mama? Waarom?'

Mama trok haar naar zich toe en sloeg haar armen om haar heen.

'Omdat we joden zijn, Sonni. Daarom. Hoorde je niet wat die man daarnet riep voor hij wegrende? "Rotjoden, oprotten!"'

‘Dat hoorde ik wel, maar ik begrijp het niet. Waarom hebben niet-joden een hekel aan joden, mama?’

Mama drukte haar stevig tegen zich aan, maar ze zei niets. Misschien wist zij het ook niet.

De volgende ochtend gingen ze onmiddellijk terug naar huis, zonder hun vakantie af te maken. Vanaf dat moment gebeurde het ook in Berlijn. Regelmatig werden de ruiten van hun winkel ingegooid en toen papa al weg was, werd er zelfs één keer op hun winkel geschoten. Maar mama liet zich niet kisten. Ze veegde elke keer weer de scherven bij elkaar.

Berlijn, 9 november 1938

De wasruimte wordt vreemd verlicht door de oplaaiende vlammen op straat. De bovenramen kleuren oranje en het lijkt binnen wel warmer te worden. Af en toe klinken er doffe dreunen, afgewisseld door glasgerinkel. Ondertussen draven er steeds meer mensen voorbij en het schreeuwen houdt niet op. Harder en harder klinkt het.

‘Joden eruit! Rijg ze aan je mes!’

Gina trilt over haar hele lijf en Sonni merkt dat haar eigen wangen nat zijn van de tranen. Hoelang duurt een nacht eigenlijk? Zou het morgenochtend wel afgelopen zijn? Sonni knijpt haar ogen dicht om de vlammen niet meer te zien. Ze probeert aan papa te denken. Misschien dat dat helpt.

‘We hebben altijd ons geloof,’ zei hij. ‘Vergeet dat niet, tot we in Jeruzalem wonen is dat ons thuis.’

Sonni herinnert zich hoe hij midden in de voorkamer stond te bidden. Ze denkt aan zijn smalle gezicht, iets uitstaande oren, donkere achterovergekamde haren, de donkere ogen achter zijn bril. Voor het gebed had hij een koord om zijn middel gebonden, om het onreine onderlijf van het reine

bovenlijf te scheiden. Sonni stond met haar broertjes en zusjes in een rijtje achter hem en ze bewogen met hem mee, elke keer wanneer hij naar voren boog of naar achteren. Als hij tot slot drie stapjes naar achteren zette, deden zij dat ook. Sonni wist het precies, eerst de linkervoet, dan de rechtervoet... Papa. Hoe zou het met hem gaan?

De politie

Berlijn, oktober 1938

Yakov had het gezien. Echt. Buiten adem kwam hij de winkel in en hij begon meteen te vertellen. Dat was niks voor hem. Waarschijnlijk zei papa daarom niet dat hij zijn verhaal maar tot bij het eten moest bewaren. Hij legde zijn handen op de toonbank en luisterde. Mama stopte met het bijvullen van het rode koffieapparaat. Sonni bleef staan met haar hand op de klink van de deur naar hun woning.

‘Toen ik daarstraks met oom Conrad wandelde...’ Yakovs wangen waren rood en zijn ogen waren opengesperd. Hij zocht naar woorden, maar dit keer kon niemand hem aanvullen. Het was alsof Yakov een donkere wolk mee naar binnen had genomen, zo duidelijk hing de dreiging in de lucht. Yakov keek van papa naar mama en weer terug.

‘We zouden samen naar het station gaan om naar de treinen te kijken. Maar toen... Twee politieagenten hadden een man gevangengenomen. Ze liepen allebei aan één kant van hem. En ze hielden zijn arm vast. Zo!’

Hij pakt met zijn rechterhand zijn linkerbovenarm vast. ‘En ze knepen heel hard. Dat kon ik aan het gezicht van die man zien.’

Papa knikte langzaam alsof hij het begreep, maar Sonni snapte er niets van.

‘Was het een boef?’ vroeg ze voorzichtig.

Yakov keek op. Het leek alsof hij nu pas zag dat zij ook in de winkel was.

‘Dat dacht ik ook,’ zei hij toen. ‘Ik vroeg het aan oom Conrad. Maar weet je wat hij zei? Dat die man werd meegenomen omdat hij joods was!’

Sonni slikte en ze zocht papa's ogen. Nu zou hij zeggen dat het niet waar was. Natuurlijk, er waren steeds meer Duitsers die joden treiterden. Maar de politie, die deed zoiets niet.

Papa zuchtte heel diep.

‘Wat naar, Yakov. Ik heb zulke verhalen al meer gehoord. We hebben het er al eens over gehad, toch? In onze regering is een partij aan de macht die heel nare dingen over joden zegt. Hitler is de baas van die partij en ook van het land. Hij heeft deze week gezegd dat alle joden die in Polen zijn geboren, terug moeten naar hun geboorteland. Daarom worden op dit moment heel veel Poolse joden door de politie gearresteerd en het land uit gezet.’

Sonni's hart sloeg een slag over.

‘Maar papa, daar zijn mama en jij toch ook geboren?’

Papa en mama keken elkaar aan en even bleef het stil.

‘Dat klopt,’ zei papa toen. Langzaam veegde hij zijn handen af aan zijn schort, alsof hij daardoor beter kon nadenken. ‘Tot nu toe worden vooral mannen opgepakt en geen vrouwen. Daarom ga ik een poosje uit logeren, zodat ik niet zo snel gevonden kan worden. Mama blijft hier om voor jullie en de winkel te zorgen. Ik had het jullie daarstraks aan tafel willen vertellen.’

Papa kon zoveel zeggen, maar zoiets deed de politie in Duitsland niet. Diep in haar hart geloofde Sonni het nog steeds niet toen papa onderdook – ‘uit logeren ging’ – om niet gearresteerd te worden. Maar die middag werd alles anders.

Meestal ging ze na schooltijd met Gina en Yakov naar huis, maar dit keer moest ze alleen. Eigen schuld. 's Ochtends had ze tijdens de rekenles haar hoofd er niet bij kunnen houden, omdat ze steeds aan papa moest denken. Ze had naar de lege bladzijde in haar schrift gekeken, terwijl ze op haar potlood kauwde. Waar zou hij zijn? Wanneer zou hij weer

thuiskomen? Nu moest ze nablijven om haar sommen alsnog te maken.

Toen ze eindelijk klaar was, was de school bijna verlaten. Haar jas hing eenzaam in de verder lege gang. Het was koud en door het raam in de hal zag ze dat het al donker werd. Ze huiverde, trok de jas aan en knoopte haar sjaal om.

‘Tot morgen, Sonni,’ zei de meester in het voorbijgaan.

Ze knikte en haastte zich naar de voordeur. In de gang rennen was verboden, zelfs als er niemand was. Ze trok de zware deur open en stapte naar buiten, de gure wind in. Niks van aantrekken. Ze zette haar kraag op, duwde haar handen diep in de zakken en begon te lopen.

De school lag aan de rivier de Spree en het eerste stuk van de route liep langs het water. De dichtstbijzijnde huizen stonden ver weg, er was geen mens te zien en het schemerde. De bomen langs de kade bogen heen en weer in de wind en hun kalende takken leken op armen die haar zouden grijpen als ze de kans kregen.

Sonni beet op haar lip. Zou het waar zijn wat haar vriendin Rivka vanmorgen verteld had? Dat zigeuners verderop langs de rivier hun kamp hadden opgeslagen? Het was alsof ze Rivka’s stem in haar oor hoorde.

‘Zigeuners vangen kinderen, wist je dat? Die verkopen hen voor veel geld aan sultans in het Verre Oosten, die hen als slaven laten werken. Waar de zigeuners hun kamp opslaan, verdwijnen kinderen spoorloos en hun ouders zien hen nooit meer terug.’

Sonni schudde haar hoofd om de stem van Rivka eruit te jagen. Volgens papa was het kletsboek en vertelden niet-joden ook zulke rare verhalen over joden.

‘Zigeuners hebben altijd een zak bij zich om kinderen in te stoppen...’ fluisterde Rivka’s stem in de wind.

Sonni stond stil en draaide zich om. De school lag er

stil en verlaten bij. De ramen waren donkere, dreigende vlakken geworden, omdat er in het gebouw nergens meer licht brandde. Sonni haalde diep adem. Verder was er niets bijzonders te zien, geen zigeuners met zakken en geen kamp. Ze hoorde alleen het klotsen van de golven van de rivier tegen de waterkant. De wind waaide zo hard om haar oren dat er geen ander geluid tot haar doordrong, of misschien was er gewoon ook niks. Niet zeuren, gewoon doorlopen. Ze was al bijna op de helft van het nare stukje.

Ineens dacht ze aan de jongens van de Hitlerjugend waar Zwi altijd zo bang voor was. Hoe ze door de straat marcheerden met hun opgeschoren hoofden, hoe ze de ruiten ingooiden van hun winkel en die van anderen...

Niet aan denken nu. Daar was in de verte de brug. Als ze daar eenmaal was, kon ze rechts afslaan, hun eigen straat in. Gina zei altijd dat ze te veel fantasie had en misschien had ze wel gelijk.

Met haar hoofd naar beneden rende ze zo hard als ze kon. Gehaald! Opgelucht haalde ze adem. Toen ze eenmaal rechts afgeslagen was, ging ze iets rustiger lopen. De gordijnen van de grote statige huizen werden allemaal gesloten, maar de straatlantaarns zouden zo aan gaan. Hier zouden de zigeuners niet durven komen en bovendien was ze al bijna thuis.

Toen gebeurde het. Waar ze zo snel vandaan kwamen, begreep ze niet. Drie, vier meisjes vormden een kring om haar heen. Ze waren van haar leeftijd en één kende ze: die woonde een paar huizen bij Sonni vandaan. Heette ze niet Lise?

De kleinste van het stel had donkerbruin, bijna zwart haar, dat in strakke vlechten op haar rug hing. Ze zette haar handen in haar zij en hield haar hoofd scheef.

‘Kijk nou! Een klein jodenmeisje, zomaar alleen op straat!’

Onwillekeurig rechtte Sonni haar schouders. Ze was inderdaad klein, maar wel groter dan deze pestkop.